

תעלומת היהלום האבוד

במלאת 60 שנה ליציאתו לאור של הספר 'חגיגת קיץ', קובץ השירה
האחרון של נתן אלתרמן

זיוה שמיר

המשורר אברהם אבן עזרא, איש תור הזהב בספרד, קונן על העני ש'נולד בלי-כוכב'. 'חגיגת קיץ', ספר שיריו האחרון של אלתרמן נולד בלי כוכב. בדיוק ביום יציאתו (19.2.1965) התפרסמו גם 'שירי ממש' של ידידו-יריבו יונתן רטוש, שזכו לאלתר בשבחי נתן זך (הארץ', 26.2.1965). ספרו של אלתרמן, לעומת זאת, לא זכה לרגל פרסומו אלא במאמרי ברכה קצרים מידידיו יחיאל מר, ישראל זמורה ויעקב הורוביץ. בעל המשמר', מעוזם של אברהם שלונסקי ולאה גולדברג, ידידיו מימי חבורת 'חדיו', לא הוזכר הספר בזמן הופעתו. אלתרמן יכול היה לחוש, ובדין, שהוא וספרו מודרים מהחגיגה.

על בגידת 'חבריו', שהפנו עורף בקנאה, כתב המשורר בספר החדש: 'איש עם ערב הביט / וְהָרָהָר: אָנָה בָּאוּ רַעִים / לֹא הַמְנֹת, אֲמַרְנוּ, יַפְרִיד, / אֲבָל הַפְּרִידוּ הַחַיִּים" (נתפרדה החבילה!). השיר הקצרצר מעיד על חומת הברזל שנתגבהה בין המחנות ('חדיו' ומחברות לספרות!) כשפרצה המלחמה ב-1939 ועל שנאת אחים הגרועה משנאת זרים. המבקרים הראשונים לא הבחינו בייחודה של יצירת הכלאיים החדשנית הכוללת שירים סיפוריים והגותיים, רציניים ומבודחים, נשגבים ויום-יומיים — חלקם בשורות "פרוזה" נפתלות (המצטיינות בחריזה סמויה) וחלקם בשורות קצרות ו"פשוטות". במלוכד 'חגיגת קיץ' מציגה תמונה קליידוסקופית מרהיבת עין, סדורה וסדוקה כאחת, של רסיסי מציאות עזי ניגודים: פרהיסטוריה ואקטואליה, פואטיקה ומדע, ענייני המדינה ה"בוערים" ועניינים אישיים שהצנעה יפה להם.

הספר נותר בצל כיהלום נדיר, והמתין שיגלוהו וישבצוהו בכתר השירה העברית. כשנות דור שקע בתרדמה, עד לרנסנס הזמני שהגיע בשנות ה-90: שלמה שדה חיבר עליו דיסרטציה שהתפרסמה בספרו *והעולם באמצע מתרחש* (1994); רות קרטון-בלום פירסמה עליו את

ספרה החשוב הלץ והצל' (1994); וגם בספרי על עת ועל אתר' (1999) הוקדש לו פרק נרחב. ב-1999 יצא הרומן 'אותו היס' מאת עמוס עוז, שנכתב — כך העיד מחברו — בהשראת 'חגיגת קיץ'. ואולם, עוד ארוכה הדרך עד שיוכר הספר כאחד מהישגיה הגדולים של השירה העברית החדשה, ויוצב בשורה אחת עם 'כוכבים בחוץ' (1938) ו'עיר היונה' (1957). מתברר שלא קל להבחין ממבט ראשון באיכותו הנדירה, ולהבין שמדובר ביהלום רב-קצעים, שמיסבות שהזמן גרמן לא התמזל מזלו לעמוד ברגעי הופעתו באור זרקורי הביקורת והבזקי המצלמות.

הביקורת הדלילה שליוותה אותו לא חשפה את מהפכותו, שהובנה בטעות כרגרסיה: בעיצומה של תקופה אינדיווידואליסטית בשירה העברית, עת הושפעו צעירי הסופרים מסארטר והתמקדו בתוגת הניכור של היחיד הבודד, לא התנזר אלתרמן משירה מעורבת (engagée). ספרו התמקד בעולי מרוקו שזה מקרוב באו, וכבר דבקו בהם סטיגמות של טיפוסים מהירי-חמה, עצבניים ואלימים ("מרוקו סכין"). בניגוד לשגרת המוסכמות, הספר מתאר נערה מרוקאית, המועסקת בבית קפה תל-אביבי, ונופלת קורבן לסרסור אשכנזי נקלה בשם וולדרסקי שעומד להורידה לזנות ומאיים להשחית את פניה בסכין. גם מוסכמות ספרותיות אוניברסליות מתנפצות כאן לרסיסים, בעקבות הצגת הקיץ ופירותיו הבשלים – לא החורף הקר והעקר – כסמל המוות.

*

לפנינו יצירה דרמטית: בליל של עלילות, גיבורים, סוגות וסגנונות, כיאה לשם 'סטמבול' המציץ בה מכל החרכים. בלשון-יידיש סטמבול' ויבבל' הם שמות נרדפים לערבוביה, וכאן נרמזת גם סטמבול הססגונית ממחזהו של גולדפאדן המכשפה', שאלתרמן תרגמו מלשון-יידיש ב-1935 (בידינו נותרה הפרזה, והקוראים מוזמנים לסייע באיתור הטקסט האבוד). מספרים שביאליק אמר שתל-אביב לא תהיה עיר בטרם יהיו בה גנב עברי אחד וזונה עברייה אחת. ביחגיגת קיץ', כבר יש בעיר פורצים ופרוצות למכביר. אלתרמן החולה, שחש שזמנו קצוב, ערך כאן "פגישת מחזור" שאליה זומנו רבים משירי הבוסר שלו מימי לימודיו בצרפת. למשל, דמות המלצרית הפרוצה משיר הבוסר הפריזאי קונצרט לגיינטה', נתגלגלה בדמות המלצרית המרוקאית מרים-הלן מקפה 'סטמבול'. ביריעות הדפוס היא נשאה עדיין את השם 'זינט' הדומה לגיינטה, ואפשר ששמה הוסב ל'מרים' כמזכרת לגיבורת המכשפה'. גם ליחגיגת קיץ' הכניס אלתרמן את המכשפה', וייתכן שקיווה שהיצירה תולחן ותוצג על הבמה (בדומה לאופרטות כדוגמת המכשפה' עם מירליה החטופה ו'אופרה בגרוש' עם גיני הפרוצה).

את הגביע מהשיר המוקדם *יָעַת שׁוֹפֵר*, לְאֵס' הפך אלטרמן ב*יחגיגת קיץ* לגביע הכסף המעוטר, סמל המסורת, שהאב המרוקאי שומר לחתונת בתו; וכשנזכר בשד האוחז בכנף בגדו של הנער חמדן ברדתו למערה (משיר הבוסר *יִתְד'*), הביאו הפעם בדמות השד האוחז בזרוע החנווני היורד למרתף. רבים הם גם המלבושים החדשים שנתפרו כאן למוטיבים ממחזות גולדפאדן שהעידו נאמנה על משיכתו של אלטרמן לאורות הבמה.

בפריז של שנות ה-20, שבה שהה אלטרמן זמן מה בדרכו לטכניון שבננסי, ישבו צעירים תל-אביבים, בוגרי הגימנסיה הרצליה, שעתידים היו להביא לארץ-ישראל את בשורת המודרניזם. הסטודנטים הללו סבלו מחסרון כיס, ואלטרמן, בנדיבותו, נהג להניח מדי יום פרנקים אחדים בכיס חברו חיים גמזו, שלמד אז בסורבון וכמעט שגווע ברעב. ואולם, כשנקלע המשורר-המחזאי בשנות ה-60 לצרות צרורות, נהג בו גמזו, שהתפרסם בינתיים כמבקר תיאטרון קטלני, ביהירות שהוציאה את אלטרמן משלוותו. התגובות על *יחגיגת קיץ* הגיעו בעת שפזמוני אלטרמן ששולבו במחזהו של סמי גרונמן *שלמה המלך ושלמי הסנדלר* עשו מחזה רגיל למחזמר "שובר קופות". התשואות עמדו בניגוד צורם לקבלת הפנים הצוננת שנערכה לשירי אלטרמן החדשים ולמחזות המקור שלו.

ההצלחה חסרת התקדים של המחזמר הייתה לרועץ. מחד גיסא, כיסי אלטרמן נמלאו בכסף רב. מאידך גיסא, כמי שרוב ימיו לא ידע צורת מטבע, הוא ביזבז ביד רחבה, ונתן לבתו הון ללא חשבון (השיר *שְׁמֵרֵי נֶפֶשׁ*, הכלול ב*יחגיגת קיץ* מצדיק דיון נפרד). כך שקע בחובות כבדים לשלטונות המס, שגזלו שינה מעיניו, וזוהי פרשה כאובה המשתקפת במונולוג שנושאת הפרוטה בשיר *יחנווני והקופה* (שירים שבאמצע'): *"יָבִי עֲשִׂיתָ הַזֶּנֶף / שֶׁהִנְסֵתִי כְּצֶל עוֹבֵר / וְבִי הִרְבִּיתָ עוֹנֵף / שֶׁבְּגָלְלוּ בְּלִילָה תִּהְיֶה עֵר"*. אלטרמן ניסה למלא את קופתו הריקה באמצעות חיבורם של מחזות מקור, אך הללו נכשלו (גם מחמת הביקורת השוללת שספגו מגמזו). בראיון משנות ה-60 סיפר גמזו בניחותא על ימי עוניו בפריז ועל אלטרמן שהצילו מרעב, וכבדרך אגב התגאה לפני העיתונאי שאין הוא מעניק לידידו "הנחות" ו"פרוטקציות" (*יבמחנה*, 22.1.1963). ביום 1.2.1963 הסיר המשורר את הכפפות, ופירסם ב*הארץ* מכתב כלהלן: *"איש לא העלה ולא יעלה על דעתו לבקש מד"ר גמזו ביקורת של ידידות או של פרוטקציה. הצהרותיו הדרמטיות — שהוא לא עשה זאת ולא יעשה זאת לעולם — הן מיותרות והרצינות הרבה שבה הוא מצהיר אותן אינה יאה למבקר רציני"*.

גם זך וחבריו קיבלו כגמולם: במחזור *שוק הפירות* מתוארות התמורות שעברו על צעירי הארץ. מול תמונות מראשית המאה ה-20, כשלואור *"יָר דוֹלֵק בְּאֶהֱל בֵּין בְּצוֹת / נִשְׁקָפִים רְאֲשׁוֹנֵי בְּנֵי נֵעַר / שֶׁמְסָרוּ נֶפְשָׁם עַל מְלִיצוֹת"*, העמיד אלטרמן תמונה של בני "דור המדינה" — צעירים עירוניים ואירוניים, שהתבוננו במפעל הציוני במבט ציני ורמסו את ערכיו. עליהם

נכתב: 'המלים אָרֶץ, עַם [...] לְרַבִּים אַחֲרַיִם הֵן אֶסְפָּה/ שֶׁל נוֹשְׂאֵי כְּתִיבָה רוֹמְמֶת אוּ מְלַעֲגָת. / וְאֵלוּ לְמַעֲטִים הֵם אֶמְתֵּלָה שְׁקוּפָה/ לְהַשְׁלִיךְ נַפְשָׁם מִנְּגִד" (ו'ראיון עם המתבר ")). המילים 'אמתלה שקופה', המציינות בדרך כלל ניסיון מניפולטיבי להסתיר תחבולה נלווה, מתארות כאן בחיוך נוגה דווקא את תרומתו הנאצלת של הצעיר הלוחם המקריב את חייו למען הכלל. אלתרמן הביט בשאט נפש ביריבו מ'דור המדינה' — פרחי שירה הכותבים שירים אגוצנטריים על אהבות ופרידות — וכל עניין קולקטיבי הוא להם לזרא. את האגואיזם הנאור של יריבו תיאר גם בשורות: 'לִכֵּן שׁוֹמְעִים עֲכָשׁוּ בְּרָחוּב/ הַרְבֵּה מִנְּגִינֹת יָפוֹת, / הַשְׂרוֹת, עַל אֶהְבֶּה לְרַב, / בְּעֵבְרִית וְגַם בְּשָׂאֵר שְׁפוֹת. / שְׂרוֹת עַל אֶהְבֶּה וְעַל קִנְיָה. / לֹא עַל עֵסְקֵי מְדִינָה"'. (הלוח ושוב!). כבעל מזג היסטוריוסופי הוא האמין שדברי מתנגדיו יחלפו מבלי שיתרמו למדינה ומבלי שימוטטה. את המפעל הציוני, כך ניבא ב'חגיגת קיץ', ימשיכו בנייה של מרת סימן טוב, גיבורת ספרו, שיאכלסו את הארץ ויפתחוה. בדבריו על הדור הצעיר שילח חצי-לעג סמויים בזך, שדיבר אז בזכות הזנות (ראו ב'פרקי ביוגרפיה' של מנחם דורמן בתיאור המסיבה שנערכה לעיר היונה') ובגנות עולי מרוקו (ראו באתר של זאב גלילי).

מול רעיונותיו המביכים של זך בחר אלתרמן לתאר גבר אשכנזי המתעלל בנערה מרוקאית שהגיעה לתל-אביב מהפריפריה ומנסה להורידה לזנות באלימות. אלתרמן אמנם לא בחר להתכתש עם יריבו בראש חוצות, אך גם לא השאיר את הביקורת הפוגענית כלפיו וכלפי עולי מרוקו ללא מענה (לימים יצא זך נגד העולים מרוסיה), והקדיש להם אחדים מ'טוריו'.

*

וכאן ניצבת חידה התובעת את פתרונה. כשהתפרסמו הביקורות הראשונות על 'חגיגת קיץ', טען אבידן במפתיע שאחד משירי הקובץ, 'היציאה מן העיר', הוא השיר האלתרמני הטוב ביותר. דברים מפתיעים אף יותר השמיע זך, אויבו המר של אלתרמן, שטען ששיר זה מתנוסס בפסגת השירה העברית. גם אם לא נצדד בפסיקתו (הלא-מנומקת) של זך, מן הראוי שנצטט את השיר מעולף-המסתורין וננסה להתמודד עם אחת מהחידות שהטמין בו המשורר:

"בַּעַל-בֵּית אֶחָד בָּא חֲדָרָיו, / סָגַר הַדֶּלֶת אַחֲרָיו. / לְאוֹר הַמְּנוֹרָה מְנָה כֶּסֶף, / מְנָה שׁוֹנְאָיו.
מַעַל לֹחַ לְבוֹ/ אַחַר-כֵּן מְחָה אֶת הַשְּׁמוֹת כָּלָם, / הַשְּׂאִיר שֵׁם אֶחָד לְשִׁמְרוֹ לְעוֹלָם. / אַחַר-
כֵּן עָמַד וְכָבֵה הָאוֹר. / צִמַּח נוֹצָה, כְּנַפִּים וּמְקוֹר, / עַל אֶדְן הַחֲלוֹן נִתַּר עָלָה, / חֶלֶף עַל
הָעִיר כְּצִפּוֹר גְּדוֹלָה".

מתבקשת השאלה: מיהו אותו יריב שאת שמו לא מחה גיבור השיר מלוח-לבו והותירו למשמרת עולם? האם הפלה אותו לטובה ופטר אותו מקללת "יימח שמך" המאחלת לשונאיו

ששמים וזרעם יימחו ("עונש פְּרֵת")? שמא הפלה אותו לרעה והפכו ל"צָלָם", שנשמתו תשוטט בין העולמות ולא תמצא מנוח עד אחרית הימים? האם היריב האחד, שאותו דן לקללת עולם, הוא נתן דך שמירר את חייו ופגע במוניטין שלו פגיעה אנושה? שמא מדובר בשלונסקי? ואולי ברטוש? איש מהם אינו היחיד שנעשה במהלך השנים מאוהב לאויב. הדאייה על פני העיר מזכירה להערכת את 'תמונות מהחיים הפריזאיים' (Scènes de la vie parisienne), שבהן תיאר בלזק את כל פינות עירו ממעוף הציפור. כמו בלזק, שיצירתו שימשה בעבורו מקור הנאה מתמשך, כתב אלטרמן כל ימיו ללא הרף, כמתואר בשירו 'כלי זמרי' (שירים שבאמצע), בהסתייעו בעשרות כוסות-שֶׁכֶר, המזכירות את עשרות ספלי הקפה הממריצים של בלזק. כבלזק הוא לא ידע להתנהל, ביזבו ביד רחבה את צרורות הכסף שנתגלגלו לכיסיו ושקע בחובות כבדים וחדלי פירעון.

אפשר שהשיבה אל השירים הפריזאיים העלתה בזיכרונו של אלטרמן תמונות מפריז הבלזקית וכן מהתקופה שבה התגורר עם גמזו ב"עיר האורות" בחדר קטן ואפלולי. האם מתכוון "בעל הבית" לנתר כציפור מאדן החלון ולנקוט צעד אובדני מחמת החובות המאיימים עליו? שמא השיר מייחל למהפך חיובי כנרמז מהשורה הראשונה — "בַּעַל בֵּית אֶחָד בָּא חֲדָרָיו" — המתכתבת לכאורה עם הפתיחה האופטימית של שיר השירים ("הַבְּיָאֲנִי הַמֶּלֶךְ חֲדָרָיו")? גם חידה זו אומרת "דַּרְשֵׁנִי!" אילו נתבקשתי לנקוב בשם האחד והיחיד שאותו לא מחה "בעל הבית" מעל לוח-לב, הייתי בוחרת בגמזו, שביקורתו הקטלנית גזלה מאלטרמן את הסיכוי לקום מהריסות חייו, להחזיר את חובותיו ולסיים את שנותיו האחרונות בשקט. אפילו על קו הקץ נפרע אלטרמן מגמזו בפזמון 'אנטיפוס' (את שמו של הגיבור הישועי הקדום העניק בפזמונו למבקר – לטיפוס אנטיפתי הנוקט עמדת "אנטי" מתמדת). את הפזמון שיבץ במופע המוזיקלי 'צץ וצצה' (1969), שהיה ניסיונו הנואש האחרון למילוי קופתו הריקה.

הספר עתיר התעלומות שלפנינו מכיל גם פרוגנוזות ונבואות שנתממשו במרוצת השנים. המשורר ידע להבקיע את מסך הזמן ולראות את החיים שיתנהלו בלעדיו לאחר שיעצום את עיניו, ככתוב בשירו האחרון 'באמצע המישור':

"וְהוֹסִיף וּמָאן / לְהַפֵּךְ לְדַמָּה, / אֵךְ כְּבָר אִישׁ לֹא שָׁמַע /

וּכְבָר אִישׁ לֹא יָדַע / וְהַדָּרֶךְ הוֹסִיפָה לְרוֹץ לְבִדְהָ".